

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК [821.161.2-31Шевч.7Близн.:821.111(411)-31Скотт7Гай Меннерінг]:82.091
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/23>

Боронь О. В.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

СПОРІДНЕНІСТЬ ПЕРСОНАЖІВ У ШЕВЧЕНКОВІЙ ПОВІСТІ «БЛИЗНЕЦЫ» І РОМАНІ ВАЛЬТЕРА СКОТТА «ГАЙ МЕННЕРІНГ, АБО АСТРОЛОГ»

Обґрунтовано можливість ознайомлення Шевченка з романом Вальтера Скотта «Гай Меннерінг, або Астролог» (1815). Замолоду український митець мав доступ до бібліотеки Олександра Смирдіна, яка містила понад 20 романів шотландського письменника, зокрема і названий твір у перекладі з французької Володимира Броневського видання 1824 року. Водночас залишається ймовірність того, що поет прочитав роман після 1846 року за зібранням «Романи Вальтера Скотта» в перекладі за редакцією Андрія Краєвського з оригіналу.

Відзначено схожість зовнішності кумедного Ейбла Семпсона (персонажа роману Скотта) і Шевченкового Степана Левицького з повісті «Близнецы» (1854 року або 1855-го). Наведено також чимало паралелей у поведінці названих персонажів. У підсумку на підставі спільних рис зроблено висновок про генетичну залежність Степана Левицького від Ейбла Семпсона, викликану ознайомленням Шевченка із романом шотландського письменника. Персонаж Вальтера Скотта виконав функції моделі для створення відповідного образу на суто українському матеріалі. Автор «Близнецов» удався переважно до тих самих прийомів, зокрема карикатурності, у малюванні зовнішності Степана Мартиновича, його поведінки і звичок, що й попередник, але надав персонажу національних особливостей, доповнив індивідуальними деталями, зануривши у вітчизняні реалії. Водночас Шевченків персонаж вирізняється більшою правдоподібністю, український прозаїк уникнув перебільшеної гумористичності, властивій образу Семпсона, що стало цілком закономірним у межах іншого стильового напрямку. Описаний епізод творчої взаємодії зі спадщиною популярного в Росії у 1820–1830 роках (меншою мірою і пізніше) Вальтера Скотта унаочнює процес освоєння засобів характеротворення у повістях Шевченка, засвідчуючи поступове зростання вправності у новій для нього царині.

Ключові слова: персонаж, подібність, карикатурність, генетична залежність, творча взаємодія.

Параметри Шевченкового засвоєння художнього досвіду Вальтера Скотта вже були предметом наукових студій [1, с. 344–364], однак проблему передчасно вважати вичерпаною: чимало її аспектів залишаються нез'ясованими. Доведена ознайомленість українського письменника з доробком шотландського романіста відкриває широкі можливості для подальшого порівняльного вивчення творчості обох прозаїків, зокрема на рівні системи персонажів.

Постановка проблеми. Впадає в око різниця схожості Ейбла Семпсона (Доміні Семпсон) із роману Скотта «Гай Меннерінг, або Астролог» (1815) і Степана Левицького з Шевченковою повістю «Близнецы» (1854 року або 1855-го). Відпо-

відно, припущення про генетичну залежність образу дивакуватого Степана Мартиновича від Ейбла Семпсона стало робочою гіпотезою пропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Шевченко наприкінці 1830-х років, як і більшість тогочасної освіченої публіки, перебував в атмосфері повсюдного захоплення творчістю Вальтера Скотта. Відомості про читання романів і поетичних творів Скотта до 1832 року на матеріалі листування, щоденників та інших подібних інтимних документів узагальнив Юрій Левін [3, с. 10], залучивши до аналізу також численні згадки про доробок видатного шотландця у тодішніх літературних творах. За спостереженням дослідника, російські

переклади стали відігравати серйозну роль в ознайомленні читачів із творчістю Скотта тільки з 1823 року. Найбільшого розмаху їх видання досягло у 1827–1829 роках, коли було випущено 72 томами 25 його творів (у тому числі 16 романів). Одночасно тривали журнальні публікації, кількість яких за той самий період сягнула 35 [3, с. 16].

Спершу російські переклади виконувалися переважно з французького посередника. Як поравував Дмитро Якубович, до 1837 року з'явилося 25 перекладів романів Скотта з французької мови і тільки 10 – з англійської [10, с. 167]. Серед письменницько-читацького загалу 1820–1830-х років Скотта читали здебільшого французькою, згодом у російських перекладах із французької і зрідка – в оригіналі [10, с. 175].

Постановка завдання. Мета статті – довести або спростувати залежність Шевченкового Степана Левицького від образу Ейбла Семпсона.

Виклад основного матеріалу. Слід нагадати підстави, на яких ґрунтуються припущення про Шевченкову ознайомленість із тим чи тим романом Скотта. Крім безпосередніх свідчень Аполлона Мокрицького в щоденнику про читання в Брюлловському колі конкретних романів шотландського письменника, науковці мають у своєму розпорядженні також численні зауваги щодо цього в автобіографічній (великою мірою) повісті Шевченка «Художник» (1856). У листі до оповідача головний герой повідомляє про доступність для свого наставника та відповідно його учнів бібліотеки відомого книготорговця і видавця Олександра Смирдіна: «Карл Павлович обещался Смирдину сделать рисунок для его «Сто литераторов», и он служит ему всею своей библиотекою. Я прочитал уже почти все романы Вальтера Скотта <...>» [9, с. 151]. Карл Брюллов, як відомо, виконав дві ілюстрації для видання «Сто русских литераторов»: до творів Осипа Сенковського у першому томі (Санкт-Петербург, 1839) та Олександра Шишкова – у другому (1841). Дуже вірогідно, біографічний Шевченко тоді так само вільно користувався книгозбірнею, як і герой його повісті. За приблизними підрахунками, станом на 1832 рік бібліотека-магазин Смирдіна містила понад 20 романів Скотта в російських перекладах [5; 4; 2].

У бібліотеці було російське видання роману «Гай Меннерінг, або Астролог» у перекладі з французької Володимира Броневського 1824 року [7; 5, с. 645, № 8992], яке поет цілком міг прочитати. Водночас не слід відкидати можливість того, що він ознайомився із твором після 1846 року за зібранням «Романы Вальтера Скотта» в перекладі

(за редакцією Андрія Краєвського) з оригіналу [6]. До слова, наявну в мережі електронну копію видання, як свідчать печатки і номер за «Росписью...», зроблено саме із примірника з бібліотеки Смирдіна, рештки якої у 1932 році придбала Слов'янська бібліотека у Празі.

В одній зі своїх статей і пізніше в монографії літературний прообраз Степана Мартиновича на основі портретної схожості та деяких внутрішніх властивостей я добачив у наївно-шляхетному Томасі Пінчі з роману Чарльза Дікенса «Мартін Чезлвіт» [1, с. 342–343], що його український поет, імовірно, читав [1, с. 460]. Не відкидаючи згаданої подібності, слід, однак, відзначити, що зовнішність та поведінка Шевченкового вихователя близнюків набагато більше нагадують Доміні Семпсона, ніж персонажа Дікенса.

Ейбл походив із простої родини, яка обмежувала себе у всьому, аби тільки дати йому можливість здобути освіту: «И так он был отдан в училище, в коем сухошавая и долговзая фигура его, неловкая походка, важная молчаливость, некоторые смешные привычки, как то раскачиваться и почесывать голову, сказывая свой урок, сделали Сампсона посмешищем его товарищей. Когда Доминус Сампсон (потому что почетное сие прозвание ему уже было дано) выходил из греческого класса с лексиконом под мышкою, то вокруг его толпились, чтобы видеть, как он передвигает свои длинные ноги и шевелит попеременно широкими плечами внутри черного кафтана, совершенно изношенного и сшитого мешком, в чем состоял обыкновенный его наряд. Когда он говорил, то профессор, не смотря на все старания, не мог прекратить смеха целого класса, да и сам с трудом от оногo удерживался. Лице его длинное, бледное; большие глаза без малейшего выражения; огромный рот, открывавшийся и затворявшийся, как казалось, не по его воле, а действием внутреннего механизма; глухой и неприятный голос, возвышавшийся до фистул, когда заставляли его произносить явственнее: все сие вместе делало его день ото дня смешнее, не говоря уже о изорванном платье и проношенном башмаке, кои со времен Ювенала достались в удел бедному ученому» [7, ч. 1, с. 31–33]. Під час першого знайомства з Гаєм Меннерінгом він постав перед ним «с своим длинным лицом, тощим телом и неловкою осанкою, в черном кафтане, столь изношенном, что на сукне видны были все ряды; цветной платок, некогда вымытый, худо закрывал его сухую и жилистую шею; остальная же одежда его состояла из серого исподнего платья,

темносиних чулков, башмаков, подбитых гвоздями, и маленьких медных пряжек» [7, ч. 1, с. 36].

Степан Мартинович був сином багатодітного дякона. Початок навчання близнюків у повісті ознаменувався «явлением чего-то длинного в затрапезном халате и в старой и короткой фризовой шинели (вероятно, шитой на вырост)» [9, с. 31], тобто вихованця Переяславської семінарії Степана Левицького: «<...> безобразно длинная и тощая фигура, с такими же неуклюжими костлявыми руками; лицо опойкового цвета, с огромнейшим носом, выдавшимся вперед длинным, заостренным подбородком и с немалыми висячими ушами и вдобавок с распухшей нижней губой, так (что) очертаний рта нельзя было определить; очертания глаз тоже определить трудно, потому что они были заплывшие от сновидений» [9, с. 31]. Шевченко, як і Скотт, вдається до прийомів карикатурного змалювання портрета свого персонажа, наголошуючи його непривабливу зовнішність.

Обидва письменники передають враження від незвичного вигляду навчителя через сприйняття третіх осіб. У Шевченкового Степана інші персонажі констатують брак будь-якої міміки: «<...> наймишка Марина внимательно смотрела на новое лицо и, рассмотревши его хорошенько, толкнула тихонько Прасковью Тарасовну и шепотом спросила, показывая глазами на Степана Мартыновича: «Чи воно живе?» [9, с. 32]. На репліку Никифора Федоровича, що Карло Осипович привіз якогось діда, аптекар відповів, що нічого кращого і не може бути для навчання абетки малих дітей: «Для этого нужен только говорящий автомат, больше ничего» [9, с. 32]. Скотт часто називає Семпсона автоматом: «В первый раз еще с прибытия Маннеринга открыл он рот, и как последний был не без желания знать, имел ли дар слова сей автомат, пивший, евший, шевелившийся и нюхавший табак, то с некоторым удовольствием услышал он звуки, согласовавшиеся с наружностью нашего знакомого <...>» [7, ч. 1, с. 40–41]. Автоматом його названо кілька разів у розділі XX (тут і далі номери розділів наводяться за оригіналом).

Під час навчання Степан не відзначався особливими успіхами, а його відповіді на іспиті могли викликати хіба що сміх: «Так, например, спросил его однажды профессор на экзамене: «А ты, Степа, скажи, что помнишь; я и тем буду доволен». И Степа, подумавши немало, сказал: «Я помню, как был пожар за Трубежом, да еще потом у Андрушах». – «Ну, хорошо, Степа, с тебя и это достаточно» [9, с. 31]. Прозваний «пожар в шкаповых сапогах», він мовчав у відповідь на

витівки семінаристів щодо себе. Так само чинив і Ейбл: «<...> Сампсон никогда не сердился за делаемые ему насмешки, не старался никому мстить <...>» [7, ч. 1, с. 33].

Доміні Семпсон «старался родителям своим помогать заведением школы, и в короткое время имел много учеников, но мало платы; сказать правду: бедных он учил даром, а детей достаточных фермеров, не договариваясь, и к стыду их, доходы Сампсона никогда не равнялись с платою, получаемою последними батраками» [7, ч. 1, с. 35]. Коли Саватій і Зосим продовжили навчання відповідно в гімназії і кадетському корпусі, то їхній учитель за прикладом інших дячків теж вирішив відкрити власну невелику школу, початок якій покладали двоє його менших братів і двоє племінників. Згодом число учнів зросло. Щоправда, Степан Левицький учителював не заради заробітку, а радше через любов до викладання, яке приносило йому справжнє задоволення [9, с. 54].

Певна спорідненість, але водночас і суттєві відмінності, спостерігаються у ставленні Семпсона і Левицького до свого одягу. Міс Люсі Бертрам якось повідомила: «<...> когда батюшка хотел какую-нибудь часть одежды г. Сампсона уволить в отставку, то по приказанию его человек входил в комнату Доминуса во время его сна, – а он спит так крепко, как суслик, – клал новое платье на место старого, и мы ни разу не заметили, чтобы он обратил хотя малое внимание на такой обмен» [7, ч. 2, с. 64]. Натомість Степан Мартинович трохи більше переймався своїм одягом, але бідність суттєво обмежувала його можливості, тому деміконовий сурдут, який йому подарував за сумлінну працю Никифор Федорович, виявився особливо значущим для семінарста: «Чтобы торжественнее блеснуть своим сертуком, он выпросил у пономаря позволения снимать со свечей во время обедни» [9, с. 35]. Заохочення і добре ставлення зумовлюють буквально переродження Степана. Він почав говорити, чого за ним раніше не помічали. Знову сходяв до батьків у Глимязів не тільки, щоб віддати подаровані до свят три карбованці, а й «вместе с тем и блеснуть своим новым сертуком» [9, с. 35]. Через шість років, по закінченні навчання близнюків, Никифор Федорович вручив учительню шмат гранатового сукна, щоб той на Покрову пошив собі новий сурдут, Прасковія Тарасівна, своєю чергою, подарувала від імені дітей шовкову шийну хустину та дорогу шовкову тканину на жилет, від себе – два шматки полотна на сорочки [9, с. 52].

Степан Левицький, на подив свого господаря, виявився неабияким латиністом: «Хотя тоже

вроде автомата, но довольно внятно для Никифора Федоровича в пасике, под липою лежа, читал Тита Ливия» [9, с. 36]. Никифор Федорович влаштував його дячком при церкві св. Бориса і Гліба, що позначилося навіть на взутті колишнього семінариста: «С тех пор Степан Мартынович зажил паном, до того дошел, что, кроме юхтовых сапогов, никаких не носил» [9, с. 36]. «Правда, что в нем остроты и бойкости мало прибыло, – продолжуе письменник, – но выражение лица совершенно изменилось. Как будто освежело, успокоилось и сделалось невыразимо добрым, так что, глядя на его лицо, не замечаешь дисгармонии линий, а любишь только выражением» [9, с. 36]. Шевченко прагнув унаочнити зміни, які відбулися у загальному вигляді та виразі обличчя Левицького, коли тому вдалося вивчити грамоті близнюків і таким чином дістати визнання хуторян. Семпсон, на противагу, став загальним посміховиськом, спробувавши прочитати першу проповідь у церкві: він не зміг видобути із себе жодного слова, за що був прозваний німим проповідником [7, ч. 1, с. 33–35].

Звісно, Семпсон і Левицький суттєво різняться за освіченістю. Комізм поведінки Домінуса ґрунтується на його іміджі ерудованого знавця давніх мов, носія вузькофахових, далеких від реальності відомостей. Вальтер Скотт відвів чимало сторінок чудернацькій поведінці Ейбла, зокрема його схоластичним суперечкам, як через пряме відтворення, так і сприйняття Джулії Меннерінг, що пише про вченого дивака в листі до подруги (розділ ХХІХ). Гумористичний струмінь у романі забезпечується розгортанням образу Семпсона. Степан Мартинович через незграбність та неуважність теж незрідка потрапляє у смішні ситуації, приміром: «И если бы Ватя так же внимательно слушал, как Степан Мартынович читал, то очутились бы оба по колена в луже, а то только один педагог» [9, с. 61].

Гай Меннерінг ніколи не дозволяв близьким і знайомим сміятися з кумедності Ейбла. Такої ж лінії поведінки щодо Степана Мартиновича дотримувався і Шевченків господар хутору: «Никифор Федорович с умилением посмотрел на его неуклюжую фигуру. Он никогда не позволял себе никаких над ним шуток <...>» [9, с. 34].

Повсякденне мовлення Семпсона і Левицького характеризується пишномовністю, надуживанням рідкісних термінів у першого, частим цитуванням Біблії у другого. Степан у критичні моменти перемижує церковнослов'янізми з українськими словами. За словами Шевченка, «Степан Мартынович

говорил на трех диалектах. Чисто по-русски. И, когда обстоятельства требовали, а иногда и без всяких обстоятельств, чисто по-малороссийски. В положениях же патетических – церковным языком и почти всегда текстами из Священного Писания» [9, с. 52]. Скажімо, довідавшись, що обідав із самим Іваном Котляревським, і не впізнав його, семінарист залемтував: «Господи, прости меня, окаянного, а я, недостойный отрешить ремень сапога его, я... я дерзнул мало того, что сесть с ним рядом, но даже и трапезу разделять. И, паче еще, гривенник давал ему за протекцию моих любезных учеников. И, просты, просты мене, Господы! С таким великим мужем, с попечителем, и рядом сидеть, как с своим братом! Ох, аж страшно! Завтра же, завтра иду в Полтаву и упаду ему в ноги. Скажу...» [9, с. 50].

Як відзначила Валерія Смілянська, Левицький – один із небагатьох характерів у Шевченкових повістях, зображених у становленні (про що вже йшлося), причому показано його завжди двопланово: комічна поведінка не заважає розкриттю шляхетних внутрішніх мотивацій [8, с. 257]. У цьому і полягає сутність натури Степана Мартиновича: безмежно наївний і вкрай непрактичний, він завжди готовий прийти на допомогу, особливо своїм вихованцям-близнюкам, за долю яких щиро уболіває. Так само кумедні звички і смішна поведінка Семпсона приховують надзвичайно чуле серце, змучене таємничим зникненням його п'ятирічного вихованця Генрі Бертрама і відсутністю впродовж багатьох років жодної звістки про нього. Ейбл, крім того, безмежно відданий його сестрі Люсі Бертрам, яку не полишає навіть після повного банкрутства її батька. Особливо зворушує читача мелодраматична сцена, коли Семпсон нарешті впізнає у прибульцеві вже дорослого Генрі та зі сльозами кидається до нього в обійми [7, ч. 4, с. 126–127].

Висновки і пропозиції. Наведених паралелей, як видається, досить, щоб дійти висновку про генетичну залежність Степана Левицького від Ейбла Семпсона, викликану ознайомленням Шевченка із романом шотландського письменника. Персонаж Вальтера Скотта виконав функції моделі для створення відповідного образу на суто українському матеріалі. Автор «Близнецов» удався переважно до тих самих прийомів, зокрема карикатурності, у змалюванні зовнішності Степана Мартиновича, його поведінки і звичок, що й попередник, але надав персонажу національних особливостей, доповнив індивідуальними деталями, зануривши у вітчизняні реалії. Водночас Шевченків персонаж, порівняно зі

скоттівським, вирізняється більшою правдоподібністю, український прозаїк уникнув перебільшеної гумористичності, властивої образу Семпсона, що стало цілком закономірним у межах іншого стильового напрямку. Описаний епізод творчої вза-

ємодії зі спадщиною популярного в Росії у 1820–1830-х роках (меншою мірою і пізніше) Вальтера Скотта унаочнює процес освоєння засобів характеротворення у повістях Шевченка, засвідчуючи поступове зростання вправності у новій для нього царині.

Список літератури:

1. Боронь О. Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей. Київ : Критика, 2017. 496 с.
2. Второе прибавление к росписи российским книгам для чтения, из библиотеки Александра Смирдина. Санкт-Петербург : В Тип. А. Смирдина, 1832. 117 с.
3. Левин Ю. Д. Прижизненная слава Вальтера Скотта в России. *Эпоха романтизма. Из истории международных связей русской литературы*. Ленинград : Наука, 1975. С. 5–67.
4. Первое прибавление к росписи российским книгам для чтения, из библиотеки Александра Смирдина. Санкт-Петербург : В Тип. А. Смирдина, 1829. 68 с.
5. Роспись российским книгам для чтения, из библиотеки Александра Смирдина, систематическим порядком расположенная, в четырех частях, с приложением: азбучной росписи имен сочинителей и переводчиков, и краткой росписи книгам по азбучному порядку. Санкт-Петербург : В тип. А. Смирдина, 1828. LXXVIII, 712, XCIII с.
6. Скотт В. Гей-Меннеринг, или Астролог / с послед. примеч. и приб. авт.; пер. с англ. под ред. А. А. Краевского. Санкт-Петербург : М. Д. Ольхин и К. И. Жернаков, 1846. XII, 384 с. (Романы Вальтера Скотта; Т. 2).
7. Скотт В. Маннеринг или Астролог, сочинение Сира Валтера Скотта, перевод с французского, изданный Владимиром Броневским. Ч. I–IV. Москва : Унив. тип., 1824. 270, 299, 276, 380 с.
8. Смілянська В. Л. Шевченкові повісті: український гумор у російському тексті. *Шевченкознавчі роздуми* : збірник наукових праць. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2005. С. 254–263.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 4: Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. 599 с.
10. Якубович Д. Роль Франции в знакомстве России с романами Вальтера Скотта. *Язык и литература*. Ленинград : РАНИОН, 1930. Т. V. С. 137–184.

Boron O. V. SIMILARITY BETWEEN CHARACTERS IN SHEVCHENKO'S STORY "BLIZNETSY" (THE TWINS) AND WALTER SCOTT'S NOVEL "GUY MANNERING OR THE ASTROLOGE"

Here the possibility of Shevchenko being acquainted with Walter Scott's novel "Guy Mannering or The Astrologe" (1815) is substantiated. In his youth, the Ukrainian artist had access to the library of Alexander Smirdin, which contained more than 20 novels by the Scottish writer, including the above mentioned work translated from French by Vladimir Broniewski in 1824s edition. At the same time, there is a possibility that the poet read the novel after 1846 in the collection "Novels of Walter Scott" translated from the original text and redacted by Andrey Krayevsky.

The similarity in the appearance between funny Abel Sampson (a character in Scott's novel) and Shevchenko's Stepan Levitsky from the novel "Bliznetsy" (1854 or 1855) is described. There are also many parallels in the reproduction of the behaviour of these characters. As a result, on the basis of common features, a conclusion about the genetic descent of Stepan Levitsky from Abel Sampson, caused by Shevchenko's acquaintance with the novel by the Scottish writer was made. Walter Scott's character performed the functions of a prototype to create a corresponding image on a purely Ukrainian material. The author of "Bliznetsy" resorted mainly to the same techniques, including caricature, in reproducing the appearance of Stepan Martynovich, his behaviour and habits his predecessor had, but gave the character national characteristics, supplemented with individual details by immersing him in the domestic realities. At the same time, Shevchenko's character is more believable. The Ukrainian prose writer avoided the exaggerated humour inherent in Sampson's image, which became quite natural within another stylistic direction. The described episode of creative interaction with Walter Scott's legacy, popular in Russia in the 1820s and 1830s (to a lesser extent and later), illustrates the process of mastering the means of characterization in Shevchenko's novels, testifying to the gradual growth of his skills in the new literary direction.

Key words: character, similarity, caricature, genetic descent, creative interaction.